

*På Gullfrid Sjöholm
Vänkapsfullt
från författarna*

☐☐ GÖTEBORGS ☐☐
SKOLRESEKOMMITTÉ

*Geo
28*

HANDLEDNING FÖR SKOLRESOR

I.

MARSTRAND

AV

J. ALIN och L. HOFSTEDT

GÖTEBORG 1914
TRYCKERIAKTIEBOLAGET FRAMÅT

Göteborgs Skolmuseum
finsch. ch. Sjöström

Marstrand.

1. På väg till Marstrand.

I Göteborgs hamn.

Det sista bagaget stuvas in, personer, som skola medskynda sig brådiskande ombord på båten, landgångarna dragas in, och marstrandsbåten glider från Stenpiren långsamt ut på den breda Göta älv, som bildar Göteborgs förträffliga hamn. Det är en storartad tavla, som utbreder sig runt om oss. Å ena sidan ha vi *Hisingen* med dess många fabriker och brädgårdar; högt reser sig vid *Göta-verken* pansarbåten *Sverige*, på vilken det (1914) arbetas med liv och lust. Å södra sidan av älven utbreder sig i en halvcirkel den egentliga staden med en hopgytttrad massa byggnader. Som en vakt över det hela reser sig hög och ståtlig den nya *Masthuggskyrkan*. Vid kajerna ligga en mängd ångbåtar lastande och lossande. Av dessa lägga vi särskilt märke till ett par mycket stora, som ligga vid *Stigbergskajen* och hålla på att inlasta tändstickor, pappersmassa och annat, vilket de sedermera skola föra långt ut i världen, kanske till Kina eller Japan eller måhända till Australien. — Över *Lindholmens* varv reser sig det med småhus bebyggda *Slottsberget*, på vilket i början av 1300-talet Lindholmens slott var beläget. Strax bakom Stigbergskajens nya varuhus ligger *Gamla Varvets* park, och väster därom sträcker sig den nyanlagda *Fiskhamnen*, där det under sillfisketiden går mycket livligt till. Då är nämligen hamnen vid vissa tider öfverfylld av fiskebåtar och trålare, som äro inne i Göteborg för att sälja sin fångst. På båda sidor av Karl Johans kyrka sträcker sig *Majorna*, som ännu har kvar en viss ålderdomlig

prägel. Ett stycke väster om kyrkan ligga *Kustens* och *Klippans* varv, vid vilket senare under 1700-talet de stora ostindiefararna utrustades. Vi lägga märke till *Carnegieska sockerbrukets* ståtliga byggnader, och vi upptäcka på den klippa, som reser sig innanför dess byggnader, lämningar efter vallar o. d.; det är vad som finnes kvar efter *Gamla Älvsborg*, en gång vår starkaste fästning i västra Sverige. Omkring den har det under 1400-, 1500- och 1600-talen utkämpats heta strider mellan svenskar och danskar. Vi erinra oss årtalen 1563 och 1612, då fästningen bägge gångerna erövrades av danskarna. På 1650-talet anlades emellertid *Nya Älvsborg*, som vi snart skola passera, och *Gamla Älvsborg* fick förfalla. En del av dess sten användes dock, då man på 1680-talet byggde skansarna *Kronan* och *Göta Lejon*, skansen vid *Kungsgatan* o. a. Strax väster om *Carnegieska bruket* ligger nere vid älvstranden en rödfärgad lös sten, *Röda sten* kallad. — Vi vända blickarna mot norr. Här se vi ett helt samhälle inklämt mellan bergen; det är *Färjenäs*, och det var troligen här, som Karl IX år 1607 anlade *Götheborg*, en föregångare till det nuvarande Göteborg. Denna äldre stad blev dock icke gammal; redan 1611 nedbrändes den av danskarna, och man vet därför blott helt litet om dess storlek och utseende.

Vid älvmynningen.

Vi ha lämnat Göteborg bakom oss, och på båda sidor om älven utbreda sig nu dessa gråa, nakna berg, som äro så utmärkande för västkustens natur, och vilka åt landskapet förläna en i hög grad storslagen, ödslig karaktär. För en gång avbrytes enformigheten i söder av några långa vita byggnader. Det är *Nya Varvet*, som under 1700-talet var flottstation, och där f. n. en del av svenska kustflottan är förlagd. På en hög klippa strax väster härom, som ligger nästan fritt i älven, ser man ännu några vallar och murar efter gamla befästningar. Det är *Billingen*, och redan på 1450-talet under Karl Knutssons tid byggdes här ett fäste, som kallades *Billingsborg*. De nuvarande befästningarna äro från slutet av 1600-talet. Mitt emot skjuter från norr en halvö, *Rya Nabbe*, ut i älven, och man skönjer lätt, att

Bild 1. Rya Nabbe.

På berget synas ännu spår efter gamla befästningar.

även här befästningar förr funnits. Utanför "nabben" gör kustlinjen en sväng åt norr; det är den grunda *Arendalsbukten*, som man nu håller på att till en del fylla igen. Samtidigt som synkretsen vidgar sig, se vi, att vattnet börjar antaga en annan, klarare färg; vi ha passerat *Göta älvs mynning* och äro nu ute på *Älvsborgsfjorden*.

En gammal och en ny fästning.

Mitt ute på Älvsborgsfjorden, över vilken vi nu gunga fram, reser sig, byggd på tvänne holmar, *Nya Älvsborg*. Uppförd på 1650—70-talet, skulle den efterträda *Gamla Älvsborg* såsom lås för älvmynningen. I mitten reser sig ett två våningar högt torn med tjocka murar; runt om ligga i stjärnform lägre försvarsverk, s. k. bastioner. Det har vid flera tillfällen kämpats tappert omkring *Nya Älvsborg*, så t. ex. 1719, då den danske sjöhjälten *Tordenskjöld*, om vilken vi inom kort få anledning att berätta mera, gjorde ett våldsamt anfall mot fästningen. Besättningen försvarade sig emellertid med lysande tapperhet, och *Tordenskjöld* måste draga sig undan utan att ha lyckats erövra fästet. Ännu sitta många danska kulor kvar i murarna som minnen av de häftiga striderna hösten 1719.

För länge sedan har Nya Älvsborg förlorat sin betydelse som fästning. Den skulle nämligen icke vara i stånd att uthärda elden från våra dagars kanoner. År 1869 avtågade dess besättning, sedermera bortförde man dess kanoner, och nu ligger det gamla fästet blott som ett minne från framfarna dagar. Men då det är av stor betydelse, att den viktiga infartsled, vid vilken Sveriges främsta handelsstad befinner sig, icke ligger öppen och oskyddad, så har man de senaste åren bredvid Långedrag i *Västerberget* anlagt en ny befästning, som kallas *Älvsborgs* fästning. Hur olika är icke denna sin äldre granne ute i fjorden! Här se vi inga torn, inga konstrika murar, med portar och skottgluggar; blott en signalmast för trådlös telegrafering jämte ett par kanoner högt uppe på berget samt några mystiska gluggar nere vid vattenytan tala om för oss, att det kan vara farligt för objudna gäster att nalkas densamma. Försvarsanordningarna äro i själva verket förlagda *inuti* berget, i vilket tunnlar och gångar sprängts. Nere i berget laddas och inriktas kanonerna, medelst hissverk föras de upp i dagen, skotten avlossas, och därpå sänkas de åter ned i bergets skyddande djup.

I skärgården.

Vi ha lämnat Älvsborg bakom oss, och runt omkring oss vidgar sig nu utsikten. I söder ligga i en sammangyttrad massa en del öar, som bilda den s. k. *södra skärgården*: Rivö, Brännö, Köpstadso, Käsö, Styrso, Donsö m. fl. Inom kort passera vi *Knippelholmen* med fyr och fyrvaktarstuga, och något längre fram ha vi till vänster det med flera prickar utmärkta *Göteborgsgrundet* (Ostindiefararegrundet), på vilket år 1745 skeppet "Göteborg," som tillhörde Ostindiska kompaniet, strandade. Det hade lyckligt seglat den långa vägen till Kina och tillbaka igen, då det på detta ställe stötte på grund och gick under. En del porslin av dess dyrbara last har man i våra dagar hämtat upp ur djupet. Bland andra farliga skär, som vi passera i denna farled, märkas *Dynan* till vänster och *Skalkorgarna* till höger, som är försett med en liten fyr. Långt ute åt väster höjer sig vid synranden *Vinga fyr*; av andra fyrar, som jämte *Vinga fyr* skola utvisa inseglingsrännan till Göteborg, må vi nämna *Böttö*, *Buskär* och *Geveskär*.

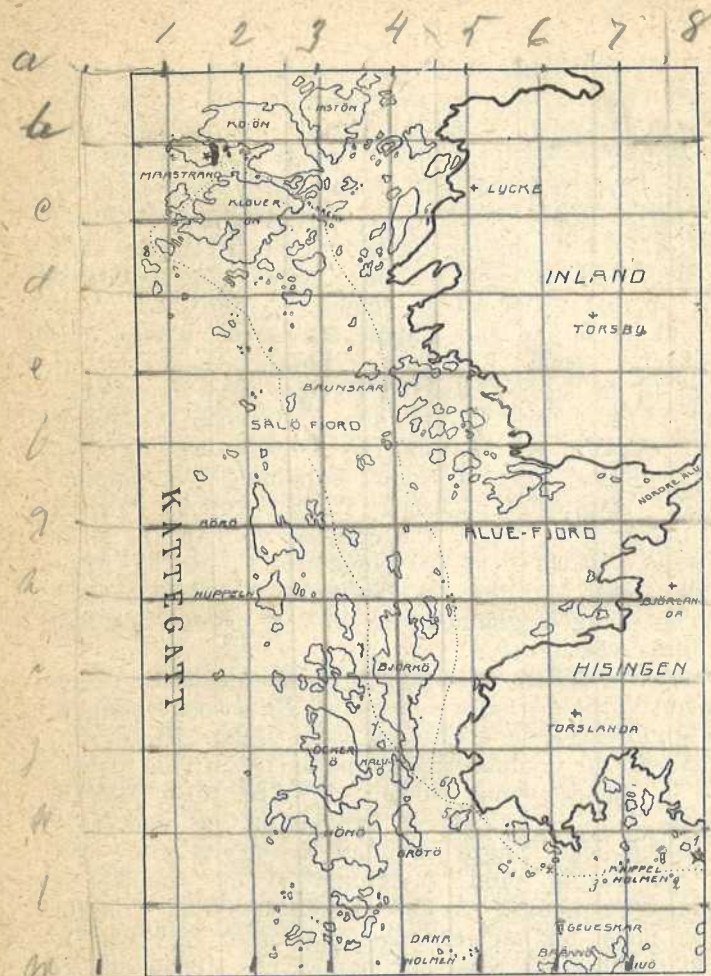

Bild 2. Kartskiss över segelleden till Marstrand.

1 Nya Älvsborg, 2 Göteborgsgrundet, 3 Dynan, 4 Skalkorgarna, 5 Stora Varholmen, 6 Lilla Varholmen, 7 Kalvsund, 8 Sillesund.

De prickade linjerna utmärka de vanligaste segellederna till Marstrand.

Ångbåten ställer allt mera sin kurs åt norr. Det gråa landet, som vi ha till höger, är fortfarande Hisingen, närmare bestämt Thorslanda socken. Mellan *Stora* och *Lilla*

Varholmen, vilka holmar äro försedda med fyrar, går ångbåten, och vi se nu rakt framför oss *Kalvsunds* fiskläge vid Lilla Kalvsund mellan *Kalvö* och *Björkö*. Den stora ögrupp, som utbreder sig framför båten, kallar man i dagligt tal *norra skärgården*, och den hör till Öckerö socken. Den består av öarna *Hönö*, *Grötö*, *Öckerö*, *Björkö*, *Kalvö*, *Hälsö*, *Hyppeln* och *Rörö* samt en stor mängd mindre öar och skär. Mitt igenom ögruppen går en ränna, som kallas *Kalvsund*. Ifall vår ångbåt väljer att gå denna väg, den *yttre vägen*, så ha vi under färden gott tillfälle att på rätt nära håll få se fisklägen, såsom *Kalvsund*, *Björkö*, *Hälsö* m. fl. På några av de större öarna idkas utom fiske även något åkerbruk. Dessa öar omtalas ofta i de gamla sagorna. Skyddade innanför skären samlades i dess vikar och sund ofta vikingaflottor, och vid sådana tillfällen höllos sammankomster och marknader på öarna. Hela ögruppen kallades fordom *Eikreyar*, d. v. s. *Eköarna*, de voro nämligen då skogbevuxna. Sedan dess har emellertid skogen förstörts, regnet har spolat bort den lösa jorden, och endast här och var emellan bergen gömmer sig numera någon liten rest av den forna växtligheten.

Vår ångbåt går den *inre vägen* och svänger därför, sedan den passerat *Varholmarna*, åt norr mellan *Björkö* och *Hisingen*. Efter en stund vidgar sig utsikten åt öster. Det är *Älvefjorden*, i vilken *Nordre älv* mynnar ut, som breder ut sin vida vatten-spegel. Åt väster synes, sedan vi ångat förbi *Björkö*, långt borta *Rörö*, men då vi kommit ut på *Sälö fjord*, är vår farled icke längre skyddad av några större öar, och är det västlig vind, så kunna vi här kanske få erfara hur det känns, när båten rullar. Rakt framför oss se vi målet för vår resa: fästningstornet på *Karlsten*, som högt och hotfullt reser sig mot skyn. Mellan en del mindre holmar och alldeles förbi *Brunskärs* fiskläge styr båten sin kurs mot den stora ögrupp, som ligger runt om *Marstrand*. Den består av fyra större öar: *Klöverön* längst i söder, *Marstrandsön*, på vilken själva staden är belägen, samt *Koön* och *Instön* i nordost. Man kan, då man kommer från *Göteborg*, använda sig av tvänne inseglingsvägar, för att komma in i *Marstrands* hamn. Sålunda kan man segla yttre vägen genom *Stora Sillesund*, väster om *Klöverön*.

Denna farled är dock vissa tider, då *Kattegatt* ligger på, rätt farlig; här strandade för ett par år sedan uddevalla-båten *Robert Thorburn*. Vanligare är numera, att *Marstrandsbåtarna* välja den inre vägen genom *Albrektsunds kanal*. Redan på 1770-talet upptogs en segelled i det smala sundet mellan *Klöverön* och *Koön*, och nu senast har man under åren 1905 och 1906 ytterligare utvidgat och förbättrat densamma, så att den blivit möjlig att passera även med rätt stora båtar.

Framme.

Strax efter det vi passerat *Albrektsunds* kanal, äro vi framme i *Marstrands* hamn. Den förete i början av sommaren en rätt ödslig anblick; annat är det under de tider, då sillen går till. Då vimlar det av fiskebåtar i hamnen, som skola avlämna sin last, och på kajen är det då överfullt av sillådor. — Vår båt lägger till vid kajen, och vi skynda oss att taga staden och dess sevärdheter i närmare beskådande och på samma gång höra ett och annat av dess historia under gången tid.

2. Ur *Marstrands* historia.

Marstrand är en av Sveriges äldsta städer. Redan av gammalt fanns, där nu staden ligger, ett fiskläge, och sina rättigheter som stad fick *Marstrand* redan i mitten av 1200-talet av den berömde norske konungen *Håkan Håkansson*. Staden tycks ha utvecklats sig raskt, och den blev snart en svår medtävlare till *Konungahälla* vid *Nordre älv*. En svår olycka drabbade dock staden framåt 1300-talet, i det att den år 1368 plundrades och nedbrändes av en från hansestäderna utsänd flotta, som rövade och härjade i skärgården och långt upåt *Göta älv*.

Äldre sillfischen.

Vi nämnde, att *Marstrand* från början varit ett fiskläge, och det är lätt att förstå att fisket, särskilt sillfisket, varit av mycket stor betydelse för stadens utveckling. Man har emellertid sen långliga tider tillbaka lagt märke till en egen-domlig företeelse, som man kallar *sillens periodiska uppträ-*

dande. Under en lång följd av år kan sillen vinter efter vinter gå till i väldiga massor, men så ett år blir den utan någon som helst synbar orsak alldeles borta, och det kan dröja mansåldrar, innan den åter uppenbarar sig i några större mängder. I äldre tider trodde man gärna, att det var trolleri med i spelet; bland andra besynnerliga förklaringar till gåtan må nämnas den, att ondskefulla människor i havet skulle ha nedsänkt en förtrollad kopparhäst, som drev bort sillen. — Ett mycket givande sillfiske inträffade under senare hälften av 1500-talet, då sillen kom i väldiga stim till Bohuslän. Till alla öar och skär, vid alla vikar och sund samlades det då många människor, och flera tusen båtar seglade dit från andra länder för att delta i sillfisket. Det är klart att stora pänningsummor härigenom inflöto till Marstrand, men med det myckna folket och de lättfångna rikedomarna följde också mycket elände, såsom dryckenskap, dråp och sedeslöshet. Också kallas Marstrand i en beskrivning från samma tid för "den sedeslösaste staden i Norden".

Marstrand blir en svensk stad.

1600-talet blev en nedgångstid för Marstrand. Sillen hade försvunnit redan omkring år 1590; staden härjades av flera eldsvådor, och slutligen inträdde för Marstrand helt nya förhållanden, då Bohuslän år 1658 förenades med Sverige och Marstrand alltså blev en svensk stad. Väl fick det behålla sina stadsrättigheter, men det dröjde icke länge, förrän det helt överflyglades av sin mäktige granne, det unga, uppåsträvande Göteborg. Härtill kommo krigsolyckor såväl under åren 1677—79 som under stora ofreden, och i början av 1700-talet var Marstrand en ytterst obetydlig stad.

Sillfisket under 1700-talet.

På hösten år 1747 fick man utanför Brunskär helt oväntat se stora sillstim, och vid budskapet härom blev det en likadan rusning ut till skärgården som under 1500-talet. Många bönder från det inre av Bohuslän flyttade ut i havsbandet och läto kvinnor och barn sköta jordbruket så gott de kunde. — Denna sillfiskeperiod kan betraktas som den största, som Marstrand någonsin upplevat. Ensam över Göteborg ut-

fördes under de 60 år den varade 7½ mill. hl. saltad sill. Stora mängder av sillen använde man till trankokning, och på nästan alla holmar byggdes i en hast trankokerier, som spreda en vedervärdig stank omkring sig. Silltranen använde man dels i den tidens lampor, dels i stället för oljor till färgning o. d. Det säges, att i Bohuslän skärgård över 500 dylika trankokerier uppstätt, och bortåt 100 mill. liter tran utfördes från Göteborg till andra länder under detta sillfiskes tid. Till trankokningen åtgick mycket ved, och man gick därför hårt åt vad som ännu fanns kvar av skog i skärgården.

Det sista århundradet.

År 1808 uteblev sillen alldeles, och det dröjde därefter ända till år 1878, innan den åter började gå till i större mängder. Detta betydde fattigdom för de många, som levat av sillfisket, och massor av människor flyttade ifrån skärgården. De många sillsalterierna och trankokerierna fingo stå oanvända och förföllo alldeles, och mångenstädes i skärgården ser man ännu ruiner av sådana byggnader från det stora sillfiskets dagar. Marstrands invånareantal sjönk också, och dess handel nedgick till en obetydlighet mot vad den förut varit. Sålunda utgjorde år 1840 invånareantalet blott 490 emot c:a 1400 på 1780-talet.

Under de sista åren har emellertid Marstrand gått raskt framåt liksom de flesta andra svenska städer och staden har nu ett invånareantal av c:a 1,900. Denna utveckling kommer icke blott av att sillfisket under senare tid varit mycket givande, utan framför allt därav, att Marstrand numera kommit att bliva en av Sveriges allra förnämsta badorter. Det klara, salta havsvattnet, som har en salthalt av 2—3,5 ‰, de svalkande havsvindarna, som svepa över ön, den härliga utsikten utåt havet, allt detta i förening gör, att Marstrand för många blivit, en kär tillflyktsort under högsommarens dagar, och under vissa år har också antalet badgäster uppgått till icke mindre än 5,000. Bland dem, som år efter år brukade styra färden till Marstrand, må framför allt nämnas konung Oskar II. Varenda sommar ända från år 1887 t. o. m. sommaren 1907 tillbringade han några veckor här ute i

skärgården, och för Marstrandsborna var det då sommarens största händelse att se den vita kungajakten "Drott" ånga in på redde med den avhållne konungens ståtliga gestalt där överst på kommandobryggan.

3. Karlsten, "Sveriges Gibraltar".

Högt över de små trähusen i den lilla staden reser sig den väldiga fästningen *Karlsten*. Nu ligger den öde och övergiven och användes icke längre för sitt ursprungliga ändamål, inga kanoner titta fram ur skottgluggarna, men för främlingen, som från ångbåtsbryggan skyndar att bese borgen, förefaller den likafullt vördnadsbjudande med sina oerhört tjocka murar, sin invecklade och konstrika planläggning och sina hemlighetsfulla gångar och valv. Må vi också göra en rundvandring innanför de gamla murarna och på samma gång taga reda på ett och annat om dess anläggning samt om de krigiska minnen, som äro knutna vid namnet Karlsten!

Äldre befästningar.

Marstrand har troligen alltid varit befäst, om än de äldre befästningarna varit ganska obetydliga. Sålunda funnos under 1500- och början av 1600-talet, då staden tillhörde Danmark, skansar på den lilla holmen Malepert vid norra inloppet, å Kvarnholmen samt på själva Marstrandsön vid södra inloppet, där sedermera Gustavsborg uppfördes. Dessa befästningar hade till uppgift att förhindra en fientlig flotta att insegla i hamnen och taga skepp, som lågo där, samt förstöra staden. Såväl under nordiska sjuårskriget som ock under 1612 års krig anföllo svenskarna Marstrand utan att dock lyckas erövra staden.

Karlsten anlägges.

Genast efter det Marstrand genom freden i Roskilde blivit svenskt, påbörjade svenskarna att på högsta toppen av ön anlägga ett fäste långt starkare än de, som förut funnos. Fästningen vid Marstrand erhöi namnet Karlsten, och dess kärna utgjordes av ett fyrkantigt torn av fem våningars höjd. Dessutom byggdes vid södra inloppet Gustavsborg, och skansarna å Hedvigsholmen och Malepert förstärktes.

Gyldenlöwe erövrar Karlsten.

Sitt elddop erhöi Karlsten år 1677, då det anfölls av den norska hären under befäl av den tappra ståthållaren i Norge, Ulrik Fredrik Gyldenlöwe. Han förlade sin här, som uppgick till omkring 5,000 man, på Koön, varifrån han började beskjuta den lilla skansen på Hedvigsholmen (nu Kvarnholmen). Besättningen försvarade sig med lysande tapperhet, och, då Gyldenlöwe försökte storma skansen, blev han tillbakaslagen med en förlust av 300 man döda eller sårade. Snart var emellertid den lilla skansen alldeles sönderskjuten, och besättningen måste rädda sig genom att ro över till Karlsten. Inom kort lyckades det Gyldenlöwe att intaga även Malepert och Gustavsborg, och han kunde därefter låta sina kanoner från olika sidor beskjuta Karlsten. Det höga tornet söndersköts, och inom kort var fästningen så illa åtgången, att den svenske befälhavaren, vilken hela tiden lett försvaret med stor tapperhet, var nödtvungen att överlämna den i Gyldenlöwes våld. Men så hade också under de hårda striderna omkring 500 danskar fått offra livet; en del av dessa ligga begravna på "danskarnas kyrkogård" på Koön, där en minnessten finnes uppsatt.

Fästningen erövras för andra gången.

Så snart Karlsten genom freden i Lund 1679 återlämnats till Sverige, grep man sig an med att ombygga fästningen och högst väsentligt förstärka den. Sålunda förenades de olika batterierna med mycket tjocka murar, tornet ombyggdes och gjordes runt och fick 7 våningars höjd, och man kunde nu hava skäl att tro, att Karlsten hädanefter icke skulle kunna så lätt betvingas. Och ändå skedde det oerhörda. År 1719 överlämnades ånyo den stolta fästningen åt danskarna. Karlstens kapitulation detta år är näst efter Sveaborgs fall ett av de mörkaste minnena i vår krigshistoria. Händelsens förlopp var i korthet följande:

Under de sista åren av Karl XII:s levnad pågingo som vi veta krigsrörelser i Bohuslän och södra Norge, vilket land Karl XII med all makt sökte att erövra. Befälet över danska flottan fördes under dessa år av den berömde sjöhjälten, amiral Tordenskjöld, vilken, ständigt lika djärv och

oförvägen, icke försummade något tillfälle att tillfoga svenskarna avbräck. Efter Karl XII:s död beslöt Tordenskjöld sommaren 1719 att anfalla Marstrand, som försvarades icke blott av Karlstens kanoner utan ock av en del i hamnen liggande svenska krigsskepp. Han gick därvid tillväga efter samma plan som förut Gyldenlöwe. Han landsatte en del trupper på Koön och lät från det högsta berget därstädes kanonerna spela mot utanverken vid hamninloppen, vilka också efter en kort beskjutning erövrades. Därmed voro såväl Marstrands stad som de i hamnen liggande krigsskeppen i hans händer, och han kunde med hela sin kraft vända sig mot Karlsten. Olyckligtvis fördes här befälet av en man, vilken alldeles saknade den kraft och beslutsamhet, som var nödvändig inför en så allvarsam fara. Han hette Henrik Danckwardt och hade i yngre år icke utan tapperhet deltagit i Karl XII:s krig. Bland besättningen fanns en mängd utlänningar, framför allt tyskar, vilka synas hava varit svåra att hålla i styr; Tordenskjöld begagnade också alla möjliga knep för att övertyga besättningen om sin stora styrka och om nödvändigheten för densamma att skyndsamt kapitulera. Det otroliga hände, fastän Karlsten ansågs ointagligt, fastän ingen enda av dess manskap fallit för fiendekula, fastän det hade stora förråd, så att det kunnat uthärda en mycket lång belägring, så beslöts dock vid sammankallat krigsråd, att fästningen skulle överlämnas. Den 26 juli 1719 uttågade svenskarna mellan de i två led uppställda danskarna, som mottogo dem med hånande tillmälen. Genom Karlstens erövring föll i Tordenskjölds händer 14 skepp, bortåt 500 kanoner, stora förråd av säd o. s. v. — Blott några dagar efter Karlstens fall blev Danckwardt gripen och fördd till Göteborg, där han till straff för det skamliga förräderiet halshöggs å avrättsplatsen vid Galgkrogarna ute vid Getebergsäng.

Karlstens senare öden.

Sedan Karlsten efter krigets slut åter kommit i Sveriges ägo, sattes det ånyo i stånd. Flera gånger har det sedermera ytterligare förbättrats. Särskilt omfattande voro de byggnadsarbeten, som företogs under åren 1834—1857. Hävid uppfördes bl. a. ett nytt utanverk vid södra inloppet,

Södra Strandverket. Genom dessa förbättringar blev Karlsten på sin tid ansett som en av Europas allra starkaste fästningar och bär också i en beskrivning från 1850-talet det stolta namnet "*Sveriges Gibraltar*". Det dröjde dock

Bild 3. Karlsten, sedd från söder.

icke länge, förrän Karlstens fästning kom att stå tom och övergiven. Under de senaste 50 åren ha, som vi veta, krigsfartygen helt förändrats; i stället för forna tiders träfregatter, ha vi nu fått pansarjättar, som föra kanoner med en skottstyrka, som man förr icke kunde drömma om, och mot sådana kanoner skulle Karlsten icke i längden kunna stå sig. Redan 1878 beslöt man också, att den skulle nedläggas som fästning, och år 1882 avtågade dess garnison. Därefter har den stått alldeles oanvänd ända till år 1906, då man dit förlade en del av skeppsgosseskoian, en skola för utbildning av befäl för den svenska krigsflottan.

Innanför murarna.

Vi vandra uppför den branta väg, som från staden leder till fästningens huvudingång. Runt om omgives Karlsten av låga på yttersidan gräsbevuxna vallar, och i skydd bakom

dessa leder en väg omkring fästningen. Vi lägga märke till med vilken omsorg och beräkning allt här är anordnat. Överallt, var vi än befinna oss, gapa emot oss skottgluggar för kanoner eller gevär. Ingenstädes skulle fienden kunna finna någon "död vinkel", något ställe, där han skulle kunna få vara i fred. — Genom en port, som bär namnet "port 23", träda vi in och se en tegelbyggnad, omgiven av en liten nätt trädgård. Här kommer vår vägvisare, beväpnad med lykta och några väldiga nycklar. Vi passera *Kruttornet*, svänga så åt höger genom en liten port, som leder till ett valv, vilket går rakt igenom östra fästningsmuren. Vi räkna, hur många steg det tar att passera valvet, och komma upp till 18 à 20 steg; i själva verket är fästningsmuren här 16 meter, d. v. s. nära dubbelt så tjock, som vår skolsal därhemma är lång! Sedan vi gått igenom muren komma vi in i ett nytt valv, och föraren tänder lyktan; detta kan också behövas, ty härinne är det kolmörkt. Vi äro nu inne i *stora löngången*, som går *under* borggården och förbinder de olika delarna av fästningen. Genom den kunde manskapet lätt förflytta sig från det ena stället inom fästningen till det andra. Vad det känns underligt att gå här nere i valven! Lyktans fladdrande sken belyser droppstensbildningarna i taket, och ljudet av våra steg ekar dovt från gångens vinklar och vrår. — Efter hand ljusnar det, och då vi åter kommit upp i dagsljuset, se vi, att vi befinna oss alldeles framför ingången till det höga *tornet*. Detta utgjorde jämte de höga byggnader, som man kallar *Fyrkanten* och vilka omsluta *övre borggården*, fästningens viktigaste del. Vi ge akt på de tjocka järnbeslagna portarna samt på en del mystiska hål och anordningar i valvgången genom tornet. Skulle fienden ha lyckats att tränga in i fästningen och erövra de lägre liggande delarna, samt försökte han vidare storma in genom porten till tornet, så nog finge han det hett alltid. Det i taket nedhängande gallerverket nedsläpptes och avstängde hans väg, och genom hålen hällde man över honom kokande vatten, sjudande beck o. s. v. — Runt om övre borggården ligga i fästningsfyrkantens nedersta våning en del *fångceller*. Inte utan en känsla av rysning blicka vi in i dessa små mörka, kalla kamrar, där människor år efter år hållits inspärrade. Till

vänster se vi det s. k. *Lassemajas kök*, uppkallat efter den beryktade stortjuven Lassemaja, som levde i början av 1800-talet. Mäst bekant bland dem, som suttit fångna å Karlsten, är utan tvivel general Pechlin, som ansågs delaktig i mordet på Gustav III och därför i många år hölls fången å Karlsten. Hans cell befinner sig ungefär mitt för ingången genom tornet. Genom en liten trappa kunna vi komma upp i fyrkantens övre våningar, där vi ännu se märken efter de tunga kanonerna, som här fordom stodo uppställda framför skottgluggarna. — Det stora tornet, som höjer sig över det hela, är sju våningar högt. Icke mindre än 172 trappsteg leda upp till dess tak, men har man väl lyckats knoga sig upp för alla trappstegen, så får man till gengäld däruppe njuta av en synnerligen storslagen utsikt över den bohuslänska skärgården. Förr hade man på tornets tak uppsatt en fyr att vägleda sjöfarande; den är emellertid för länge sedan nedtagen. På annat sätt är Karlsten i våra dagar till nytta för dem, som fara på sjön. I ena hörnet på "fyrkantens" tak se vi ett slags galge uppsatt; ibland se vi i densamma en jättestor kägla upphängd eller kanske en kägla och ett klot. Detta är en så kallad stormvarnings-signal och tjänar till att underrätta sjömännen om att stark bläst är att vänta. — Från tornet kommer man medelst en trappa ned på *nedre borggården*. Här ligger *kommen-dantshuset*, som förr användes som bostad för officerare, samt vid södra sidan en byggnad, Södra donjonen, som också användes som bostadshus.

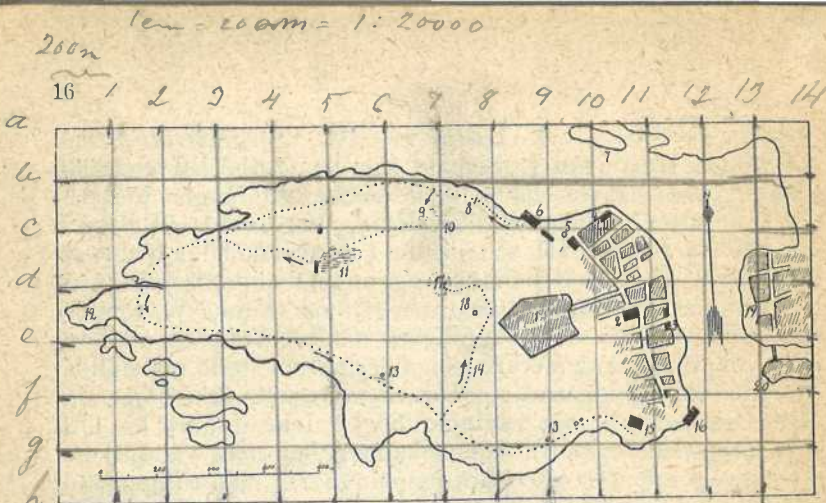

Bild 4. Kartskiss över Marstrandsön.

1 Karisten, 2 Kyrkan, 3 Rådhuset, 4 Fredriksborg, 5 Oskar II:s byst, 6 badhusen, 7 Malepert, 8 Nålsögat, 9 S:t Eriks park, 10 grottorna, 11 Svarte mosse, 12 Tåudden, 13 jättegrytor, 14 Karlkogadalen, 15 Gustavsborg, 16 Södra Strandverket, 17 S:t Eriks höjd, 18 offerstenen, 19 Arvidsvik, 20 Kvarnholmen (Hedvigsholmen). Den prickade linjen utmärker huvudvägen runt ön; pilen anger den riktning, som vid rundvandringen tänkes följd.

4. En vandring genom staden och runt Marstrandsön.

Strax nedanför fästningen ligger den vackra, rundbågade kyrkan (2). Den är uppförd under katolska tiden och var förr förenad med ett kloster, vars byggnader för längesedan rivits. Brunnen utanför är den gamla *klosterbrunnen*, och platsen omkring densamma hörde en gång i tiden till den forna klostergården.

Om vi från kyrkan begiva oss ned till vår ångbåts tilläggsplats och följa kajen åt norr, så komma vi förbi Marstrands *rådhus* (3), *posthus* och *telegrafstation*. Ett stycke längre bort gör vägen en krök, och vi lägga märke till några tjocka gråstensmurar, på vilka villor blivit uppförda. Dessa murmassor äro vad som finnes kvar efter *Fredriksborg* (4), ett gammalt fäste, som skulle försvara norra inloppet till Marstrands hamn. Vi fortsätta framåt och komma förbi *societetshuset*, framför vilket en byst av konung Oskar II är upprest (5). Ute i norra inloppet ligger en liten holme, som kallas *Malepert* (7).

Den var fordom befäst. Numera tages den under sillfiske-tiden i bruk för sillpackningen. Utanför *badhusen* (6) fortsätter vägen på klipporna längs stranden, och efter några minuters vandring stå vi plötsligt framför en djup och trång klyfta. Det är *Nålsögat* (8). Vi göra oss så smala vi kunna och lyckas ta oss ut igen på andra sidan. En liten bit längre fram taga vi av till vänster och komma så in i *S:t Eriks park* (9), en liten vacker plantering, som ligger väl skyddad i en av branta berg omgiven dal. Här är en minnessten upprest över rektor E. Widell, som var mycket verksam med att anlägga vägar och plantera skog på Marstrandsön. Vägen förbi minnesstenen uppför höjden för fram till *grottorna* (10). Den ena av dem är ganska stor. Man har i densamma funnit flintredskap och flintskärvor. Här har alltså människor under stenåldern haft sin bostad.

Stora vägen genom S:t Eriks park leder fram över *Svarte mosse* (11), som nu är utvidgad och planterad med skog. Planteringen, som ligger i en liten dal, är på två sidor skyddad av berg. Men utåt havet är dalen öppen, och för att skydda de unga träden för de salta havsvindarna har man här spärrat vägen för dessa genom en hög skyddsmur. Vi människor älska de friska havsvindarna, men skogen tål dem icke. Vi se hur topparna på de träd och buskar, som nå över muren, äro avjämnade, som om de klippts av en trädgårdsmästare. Detta är vindens verk. I skrevorna på andra sidan muren finna vi lärk och fur krypa fram utmed

Bild 5. Nålsögat.

klipporna som snåriga buskar. Västänvinden har gjort skogens rakvuxna söner till krymplingar. På höjden strax norr om muren ligger en liten rödmålad stuga. Det är *lotsstationen*, och härifrån hålla lotsarna utkik efter fartyg, som signalera efter vägvisare genom skärgårdens krångliga farleder. Rakt fram ligger *Tåudden* (12); är det västanstorm, kan man härute få se vågorna bryta sig mot klipporna i våldsamma bränningar.

Mycket jord finnes icke på ön. Vart vi gå, se vi gråstensberget ligga bart. Se vi efter, där man sprängt i hällarna, finna vi, att berggrunden utgöres av en gråaktig bergart med ljusa och mörka ränder eller skikt. En bergart som denna kalla vi *gnejs*. Skikten äro på de flesta ställen böjda och veckade; denna veckning har uppstått vid de väldiga rörelser i jordskorpan, som ägt rum för mycket länge sedan. Berggrunden är överallt genomdragen av *sprickor*, så ha vi ju särskilt lagt märke till Nålsögat. Flera andra sprickor gå i samma riktning från NV till SO, andra åter korsa dem i riktningen NO till SV. Hela ön blir på detta sätt uppdelad i fyrkantiga stycken, som bilda öns höjder. Utmed dessa sprickor ha sedermera klyftor och dalar uppstått. Marstrandsön ger oss i själva verket en bild av Bohulän i sin helhet. Överallt inom landskapet är berggrunden på samma sätt genomdragen med ett nät av sprickor, utmed vilka Bohusläns många dalar och fjordar, vikar och sund uppkommit.

En annan egendomlighet, som det kan vara skäl att lägga märke till, medan vi vandra fram över ön, är att alla berg-hällar på ostsidan äro avrundade och jämnslipade, medan de på västsidan ha tvära branter. Mångenstädes ser man ock i hällarna repor, som om man med en skarp harv kört över dem. Allt detta är minnen från den tid, då vårt land låg övertäckt med is. Från NO till SV gled isen långsamt fram, avslipande de klippor, som lågo i dess väg. Utmed stranden se vi också klipporna rundslipade på de sidor, som vända mot havet, men i detta fallet är det havsvågorna, som givit åt dem dess nuvarande form. Ett minne från istiden utgör också de många *jättegrytor* (13), som finnas på södra sidan av ön, och av vilka flera äro ganska djupa och mycket vackert utsvarvade. Dessa tror man hava upp-

kommit på det sättet, att inne i isen smältvatten runnit i väldiga strömmar och i kraftiga forsar störtat utför klippbranterna. Nedanför dessa har vattnet kommit lösa stenar att svänga runt och borra hål i klippan.

Sedan vi passerat *badstället* kunna vi vika av åt vänster genom den lilla *Karlskogadalen* (14), som leder upp till fästningen. Eller också fortsätta vi utmed stranden och komma då förbi en mycket stor jättegryta fram till en höjd, på vilken ännu ruiner synas efter det gamla fästet *Gustavsborg* (15). Detta skulle försvara södra inloppet till hamnen men ersattes på 1850-talet av det längre mot öster belägna *Södra strandverket* (16).

Utsikten från S:t Eriks höjd.

S:t Eriks höjd (17), Marstrandsöns näst högsta punkt, är lätt att finna. På densamma är rest ett s. k. triangelmärke (en hög träställning med en tunna i toppen), vilket användes av dem, som göra mätningar för kartor och sjökort över trakten. Här uppe låg fordom en skans, som danskarna uppfört. Numera ser man av densamma blott en låg kulle. — Från höjden ha vi en vidsträckt utsikt över ett stort stycke av Bohusläns skärgård. I NO se vi *Köön* och därbortom inloppet till *Hakefjord*. Rakt i norr skymta vi *Tjörns* sydligaste udde. Åt nordväst utbreder sig *Marstrandsfjorden*, och bortom denna sträcker sig i en lång rad de av sjöfarande mycket fruktade *Pater Noster-skären* (Pater Noster = Fader vår). På ett av de små skären, *Hamneskär*, reser sig ett 32 m. högt fyrtorn, vars sken nattetid varnar seglaren för de farliga skären och grunden. Västerut ifrån Marstrand brukar man draga gränsen mellan Kattegatt och Skagerack. Den stora ön i söder är *Klöverön*.

I dalen mellan S:t Eriks höjd och fästningen finner man omgiven av en liten plantering ett stort fyrkantigt block, den s. k. *offerstenen* (18). Stenen har en ränna på den övre sidan, och man tror, att den under heden tid varit ett slags offeraltare.

Arvidsvik.

Från kajen i Marstrand kommer man med hjälp av en elektrisk färja lätt över till *Arvidsvik* (19) mitt emot. Här se vi

förutom de stora badhusen en hel liten stad av nätta, hem-trevna hus, vilka sommartiden till stor del bebos av bad-gäster. Äro vi här ute, böra vi också göra en titt in på holmen med kvarnen, *Kvarnholmen* eller *Hedvigsholmen*. Den har, som vi förut berättat, varit befast, och om dess besittning ha blodiga strider utkämpats mellan danskar och svenskar. En ny tid har här som annorstädes alldeles för-ändrat förhållandena. De gamla fästningsanläggningarna ha slopats, och nu ligger på holmen Marstrands mekaniska verkstad, där man insätter motorer i fiskefartyg.
